

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2005 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2005

2

VILNIUS 2006

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2005

2

VILNIUS 2006

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Janas JURKIEWICZIUS

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Joachimas TAUBERIS

Nordost-Institut Liuneburge

Agnius URBANAVIČIUS (sekretorius)

Lietuvos istorijos institutas

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2006

© Straipsnių autoriai, 2006

DARIUS S T A L I Ū N A S

KAIP RUSAI PEDAGOGAI XIX A. VIDURYJE MOKĖSI LIETUVIŲ KALBOS

XIX a. viduryje Rusijos imperijoje buvo dvi pagrindinės, nors, žinoma, ne vienintelės institucijos, per kurias buvo galima daryti įtaką daugumos imperijos gyventojų, t. y. valstiečių, tapatumui – Bažnyčia bei mokykla. 1861 m. valstiečių reforma vertė imperijos valdžią, o taip pat ir visuomenės elitą, ypač multietniniuose valstybės pakraščiuose atkreipti didesnę nei anksčiau dėmesį į liaudies edukaciją, o 1863–1864 m. sukilimas dar labiau paskatino valdininkus imtis ir „užsienio religijų“, pirmiausia Katalikų bažnyčios padėties reformavimo. Prasidėjo kur kas intensyvesnė nei anksčiau „kova už valstiečių sielas“¹. Šiame straipsnyje nagrinėsime tik vieną šios problemos aspektą, t. y. pabandysime ištirti, kokiais kriterijais vadovaudamiesi imperijos valdininkai parinkdavo pedagogus mokykloms, kurias turėjo lankyti lietuvių vaikai, bei kokias kvalifikacijas jie turėjo įgyti. Svarbiausias klausimas, ar šie mokytojai turėjo mokėti lietuvių kalbą. Šios problemos ištyrimas gali padėti geriau *suvokti „rusinimo“ politikos metodus*. Juk pedagogas, ypač pradinės mokyklos mokytojas, buvo kone pirmas valdžios „atstovas“, su kuriuo susidurdavo valstiečių vaikai².

Lietuvių istoriografijoje ši problema nėra nauja. Jau ne kartą istorikų darbuose tyrinėti imperinės valdžios rengti pradinio švietimo projektai³, vietinių valdininkų reakcija

¹ Taip ir pavadinta Antano Kulakausko knyga: A. K u l a k a u s k a s, *Kova už valstiečių sielas. Caro valdžia, Lietuvos visuomenė ir pradinis švietimas XIX a. viduryje*, Kaunas, 2000.

² Šiame straipsnyje tęsiama tema, kuri jau iš dalies nagrinėta anksčiau publikuotame darbe: D. S t a l i ū n a s, *Lietuvių tapatumas, kalba ir rašmenys Rusijos tautinėje politikoje (XIX a. 7 dešimtmetis), Raidžių draudimo metai*, Vilnius, 2004, p. 79–109.

³ A. K u l a k a u s k a s, *Kova už valstiečių sielas...*, p. 41–101; Д. С т а л ю н а с, *Границы в пограничье: белорусы и этнолингвистическая политика Российской империи на Западных окраинах в период Великих Реформ, Ab Imperio*, 2003, No. 1, c. 275–277.

į Motiejaus Valančiaus projektus švietimo srityje⁴, minėtas sprendimas į vadinamąsias Kauno gubernijos liaudies mokyklas skirti stačiatikių seminarijų auklėtinius⁵, vadinamųjų liaudies mokyklų steigimo pradžia Kauno gubernijoje⁶ bei Panevėžio mokytojų seminarijos įsteigimas⁷. Šiame straipsnyje pamėginsime išsiaiškinti, kada ir kieno iniciatyva buvo nuspręsta neleisti lietuviams dirbti mokytojais vadinamosiose liaudies mokyklose, identifikuoti seminaristų kvietimo iniciatorius, bet daugiausia dėmesio skirsime klausimui, kaip įvairūs vietiniai pareigūnai žiūrėjo į poreikį rusams pedagogams mokėti lietuvių kalbą. Su pastarąja problema susijęs ir Panevėžio mokytojų seminarijos steigimo klausimas. Be to, atkreipsime dėmesį į mūsų istorinėje literatūroje iki šiol plačiau nenagrinėtą protestantiškų parapinių mokyklų likimą po 1863 m. sukilimo.

* * *

Jau po 1830–1831 m. sukilimo imperijos valdžia mėgino perimti valstiečių švietimo kontrolę, tad mokytojais buvo stengiamasi skirti nevietinės kilmės, stačiatikių tikybos asmenis: steigiamose valdinėse parapinėse mokyklose iš pradžių pedagogų vietas turėjo užimti neilgai veikusios Vitebsko mokytojų seminarijos auklėtiniai, o nuo 1843 m. kuriamose Valstybės turtų ministerijos (toliau – VTM) mokyklose prioritetas buvo atiduodamas stačiatikių dvasinių seminarijų auklėtiniams⁸. Per visą tarpsukiliminį laikotarpį imperijos valdininkai diskutavo, ar nevietiniai mokytojai turi mokėti „žemaičių“ kalbą. Daliai biurokratų atrodė, jog mokinių kalbos mokėjimas pedagogams būtinas tiek tam, kad tėvai noriai atiduotų vaikus į tokias mokyklas, tiek dėl didaktinių sumetimų⁹. Tačiau praktiškai, anot Meilės Lukšienės, Vilniaus bei Kauno gubernijose

⁴ A. K u l a k a u s k a s, *Kova už valstiečių sielas...*, p. 117–127; V. M e r k y s, *Motiejus Valančius: tarp katalikiško universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius, 1999, p. 662–670, 676–683.

⁵ J. M a t u s a s, *Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas*, Kaunas, 1937, p. 69–71.

⁶ A. K u l a k a u s k a s, Rusifikacinės masinio pradinio švietimo sistemos kūrimo Kauno gubernijoje pradžia (XIX a. 7-asis dešimtmetis), *Praeities baruose. Skiriama akademikui Vytautui Merkiui 70-ies metų jubiliejaus proga*, Vilnius, 1999, p. 211–216; D. S t a l i ū n a s, *Lietuvių tapatumas...*, p. 100–101.

⁷ J. M a t u s a s, *Lietuvių rusinimas...*, p. 72–76; M. K a r č i a u s k i e n ė, *Pradinio švietimo raida Lietuvoje XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje*, Kaunas, 1989, p. 61–67; J. G a i d e l i e n ė, *Švietimas, Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.*, Panevėžys, 2003, p. 238–239.

⁸ Meilė Lukšienė tokią išvadą daro ištyrusi situaciją Vilniaus bei Kauno gubernijose: M. L u k š i e n ė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas, 1970, p. 359–360. Tuo tarpu lenkų istorikas Leszekas Zasztowtas, tyręs viso Vakarų krašto švietimo sistemą, tvirtino daugumą mokytojų tokiose mokyklose buvus „lenkais“: L. Z a s z t o w t, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1997, s. 348.

⁹ Kauno mokyklų direktoriaus Vasiljevo 1857 m. gegužės 8 d. raštas VŠA globėjo padėjėjui, *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 567, ap. 3, b. 340, l. 7–8; A. K u l a k a u s k a s, *Kova už valstiečių sielas...*, p. 46–47.

dažnai mokytojais buvo skiriami lietuviškai nemokantys mokytojai, tiesa, tikyba visur buvo dėstoma arba lietuviškai, arba lenkiškai¹⁰. Kitokia situacija, žinoma, buvo konfesinėse parapinėse mokyklose. Nuo 1841 m. oficialiai leidus steigti tokias parapines mokyklas prie katalikų bažnyčių Telšių vyskupijoje, jose lietuvių kalba buvo dėstomoji¹¹.

Neramumai vakariniuose imperijos pakraščiuose XIX a. septintojo dešimtmečio pradžioje privertė valdžią imtis skubių priemonių, kad būtų sumažinta bajorijos įtaka liaudžiai. Todėl jau 1862 m. sausio 18 d. caro įsaku buvo nurodyta nedelsiant steigti liaudies mokyklas vakarinėse gubernijose¹², o 1863 m. pradžioje buvo nuspręsta parengti atskiras laikinąsias tokių mokyklų steigimo taisykles. Po intensyvių diskusijų buvo parengtos ir Laikinosios taisyklės Šiaurės vakarų krašto „liaudies mokykloms“ (1863 m. kovo 23 d.), kuriose, kaip žinoma, buvo nurodyta, jog rusų kalba yra dėstomoji ir tik katalikų tikyba gali būti dėstoma „vietine tarne“¹³.

Tuo metu Šiaurės vakarų krašte aukščiausi vietiniai valdininkai neabejojo, kad lietuvius reikia mokyti lietuviškai. Vilniaus generalgubernatorius Vladimiras Nazimovas 1862 m. ne kartą siūlė įvairias, mes pasakytume, depolonizacines priemones, tarp jų ir steigti vadinamąsias liaudies mokyklas ne tik rusų, bet ir „lietuvių bei žemaičių kalbomis“. Panašios idėjos dėl antilenkiškos politikos, paremtos „skaldyk ir valdyk“ principu, tuo metu buvo suformuluotos ir vadinamųjų apsišvietusiųjų biurokratų bei slavofilų, kurių idėjinis lyderis buvo Aleksandras Hilferdingas, pasiūlymuose, adresuotuose aukščiausiai imperijos valdžiai¹⁴.

Vadinamojoje Didžiųjų reformų epochoje, ypač dėl valstiečių paleidimo iš baudžiavos didesnėje imperijos dalyje, liaudies švietimas tapo labai aktualia problema ne tik vakariniuose imperijos pakraščiuose. Iki to meto Rusijoje beveik nebuvo specialių institucijų, kurios būtų rengusios mokytojus pradinėms mokykloms. Diskusijose iškilo

¹⁰ M. L u k š i e n ė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai...*, p. 208–222, 227–232, 245–247, 249–260, 352–362.

¹¹ Тен пат, p. 235–243, 245–247, 258–260; V. M e r k y s, *Motiejus Valančius...*, p. 287–299.

¹² А. В. Г о л о в н и н, Записки для немногих, *Вопросы истории*, 1997, № 3, с. 96; А. К у л а к а у с к а с, *Kova už valstiečių sielas...*, p. 85.

¹³ Высочайше утвержденныя временныя правила для народных школ в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Минской, Могилевской и Витебской (Положение Комитета Министров, Высочайше утвержденное 23 марта 1863 года), *Полное собрание законов Российской империи*, собрание второе, т. XXXVIII, отд. первое, 1863, Санкт Петербург, 1866, с. 269–271; А. К у л а к а у с к а с, *Kova už valstiečių sielas...*, p. 81–100; Д. С т а л ю н а с, Границы в пограничье..., с. 275–277; О. И. Е р ш о в а, Разработка принципов организации начального народного образования в Виленском учебном округе в начале 60-х гг. XIX в., *Российские и славянские исследования. Сборник научных статей*, выпуск I, Минск, 2004, с. 118–121.

¹⁴ D. S t a l i ū n a s, Between Russification and Divide and Rule: Russian Nationality Policy in the Western Borderlands in Mid-19th Century, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2006 (spaudoje).

įvairių pasiūlymų, pavyzdžiui, steigti specialius kursus prie gimnazijų arba mokytojų seminarijas. Švietimo ministerijoje buvo nuspręsta, kad mokytojai turėtų būti to paties luomo kaip ir mokiniai (kaimo mokyklose – valstiečiai, miesto – miestiečiai), o seminarijos turėtų būti steigiamos ne gubernijų centruose, o mažuose apskričių miestuose ar net kaimuose, nes seminarijų „auklėtiniai miestuose gali atrasti nuo gimtos ir įprastos aplinkos ir susipažinti su tokiais gyvenimo poreikiais, kurių būtų neįmanoma ir netgi daugeliu atvejų nepageidautina įgyvendinti kaimo butyje“¹⁵. Paprasčiau sakant, manyta, kad mokytoju tokiose mokyklose galės dirbti tik toks asmuo, kuris savo socialine kilme, gyvenimo būdu bei lūkesčiais bus artimas liaudžiai.

Dar 1863 m. vasario pradžioje V. Nazimovas siūlė, kad lietuvius ir žemaičius mokytojų jokių būdu ne katalikų kunigai, bet rusai, mokantys „lietuvius ir žemaičių kalbas“, o juos rengtų specialiai įkurta mokytojų seminarija¹⁶. Atrodo, kad tokią seminariją ketinta kurti Joniškėlyje¹⁷. Neužilgo šią mintį tęsė ir Vilniaus švietimo apygardos (toliau – VŠA) globėjas Aleksandras Širinskis-Šichmatovas pastebėdamas, jog Vilniaus, Kauno, Gardino bei Minsko gubernijose faktiškai gyvena dvi viena nuo kitos stipriai savo kalba, religija bei istorija besiskiriančios tautinės grupės – „baltarusiai“ ir „žemaičiai“, tad ir mokytojus jiems reikia rengti atskirai: „steigiamai mokytojų seminarijai, kuri turės rengti mokytojus baltarusiškoms liaudies mokykloms, greta tiesioginės pedagoginės paskirties, reikia suteikti stačiatikiybės bei rusiškumo (*русской народности*) kryptį, žemaičių seminarijoje stačiatikiškas elementas visiškai nebus svarbus (*останется совершенно без применения*), o rusiškam elementui negalima suteikti tokios plačios įtakos“. Todėl A. Širinskis-Šichmatovas siūlė steigti „mokytojų institutą“ Molodečne (Vilniaus gub.), kuris rengtų mokytojus baltarusiškoms mokykloms, bei įkurti prie Panevėžio gimnazijos Pedagoginį skyrių, kuris atliktų tą pačią užduotį lietuviškose mokyklose¹⁸. Šiuo keliu ir buvo ketinama eiti: neužilgo buvo parengti Baltarusijos mokytojų seminarijos, vėliau pavadintos Molodečno mokytojų institutu, rengusio

¹⁵ Išrašas iš Švietimo ministerijos Mokslo komiteto 1863 m. spalio 29 d. posėdžio žurnalo, *LVIIA*, f. 567, ap. 3, b. 1174, l. 8–15. Būtent todėl pirmoji mokytojų seminarija Vilniaus švietimo apygardoje buvo įsteigta Molodečne; ten pat, ap. 5, b. 391, l. 200: „Čia, stačiatikių gyventojų aplinkoje, toli nuo dideliems miestams būdingų pagundų, kai vietinis gyvenimas paprastas, auklėtiniai gali užsiimti mokslu be jokių pašalinių trukdžių“; Bendrosios pastabos VŠA liaudies mokyklų direktorių 1867 m. ataskaitoms.

¹⁶ Tiesa, Vilniaus generalgubernatorius pažymėjo, kad „po to tie patys auklėtiniai savo liaudies mokyklose galėtų parengti pakankamą skaičių pagalbinių iš valstiečių vaikų, kurie pas juos mokysis“. Čia nevisai aišku, ar tie pagalbinkai iš vietinių valstiečių taip ir turėjo likti pagalbinkais, ar vėliau būtų galėję dirbti ir mokytojais: Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. vasario 1 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *Rusijos valstybinis istorijos archyvas* (toliau – *RVIA*), f. 733, ap. 62, b. 1483, l. 43–56; L. Z a s z t o w t, *Kresy 1832–1864...*, s. 351–353; A. A. К о м з о л о в а, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва, 2005, с. 35.

¹⁷ VŠA globėjo 1863 m. vasario 14 d. nuomonės „dėl liaudies mokyklų nuostatų esminių pagrindų“ kopija, *LVIIA*, f. 378, BS, 1862, b. 629, l. 179.

pedagogus visai VŠA, išskyrus lietuviškas mokyklas, bei Pedagoginio skyriaus prie Panevėžio gimnazijos projektai. Į pirmąją mokyklą galėjo stoti tik stačiatikiai ir pirmiausia – valstiečiai, į antrąją – „žemaičių kilmės asmenys“; mokantys, be kita ko, „kalbėti ir skaityti žemaitiškai“. Tačiau 1863 m. antroje pusėje jau buvo svarstomas Molodečno mokytojų seminarijos projektas, pagal kurį ši institucija turėjo rengti mokytojus visoms VŠA „liaudies mokykloms“, o apie kursus prie Panevėžio gimnazijos nebeužsimenama¹⁹. Šie sprendimai jau buvo priimti su naujojo generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo žinia.

Vėliau atsakymas steigti Pedagoginį skyrių prie Panevėžio gimnazijos aiškintas lėšų trūkumu²⁰, tačiau tikėtina, kad ir patys vietiniai valdininkai nebuvo aiškiai apsisprendę dėl mokytojų rengimo toms mokykloms, į kurias turėjo eiti lietuvių vaikai. Dar 1862 m. balandžio mėnesį A. Širinskis-Šichmatovas buvo pasiūlęs mokytojus tokioms mokykloms rengti stačiatikių dvasinėse seminarijose Vilniuje bei Minske, kur turi būti atidaryti specialūs žemaičių kalbos kursai²¹. Panašią mintį jis pakartojo ir 1864 m. pradžioje,

¹⁸ VŠA globėjo 1863 m. balandžio 20 d. rašto švietimo ministrui juodraštis, ten pat, f. 567, ap. 21, b. 55, l. 60–65.

¹⁹ Visas susirašinėjimas šiuo klausimu yra byloje „Dėl Molodečno mokytojų seminarijos (yra Molodečno mokytojų seminarijos nuostatai)“, ten pat. Aleksandras II Molodečno mokytojų seminarijos statutą patvirtino 1864 m. birželio 25 d.: ten pat, l. 140–145. 1865 m. VŠA globėjas Ivanas Kornilovas bandė įkalbėti generalgubernatorių Konstantiną Kaufmaną perkelti mokytojų seminariją iš Molodečno į Sokolką netoli Vilniaus. I. Kornilovo nuomone, Molodečnas turėjo trūkumų: čia silpnai išvystyta prekyba, tad būtų pasijutęs įvairių prekių trūkumas; dėl pelkių gausumo klimatas nepalankus sveikatai, tačiau svarbiausia buvo tai, kad pusė miestelio gyventojų žydai, o valstiečiai labai sulenkėję: VŠA globėjo 1865 m. spalio 24 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, ten pat, f. 378, BS, 1863, b. 873, l. 132–133. Kitą pasiūlymą, kaip reiktų rengti mokytojus mokykloms, į kurias eis lietuviai, pateikė V. Kulinas. Jis pasiūlė Kauno gimnazijoje dėstyti „žemaičių kalbą“, kad būtų parengti rusai mokytojai, nes „liaudies mokykloms reikalingi mokytojai, mokantys žemaičių kalbą, kad pradinis žemaičių mokymas taptų žemaitiškai-rusišku, o ne žemaitiškai lenkišku, koks jis buvo iki tol“: VŠA inspektoriaus 1863 m. lapkričio 8 d. raštas VŠA globėjui, ten pat, f. 567, ap. 1, b. 171, l. 1. Tai, kad 1863 m. rudenį vietinė ŠVK valdžia pripažino, jog mokytojai turi mokėti ir lietuvių kalbą, liudija ir Vilniaus universiteto steigimo projektas, kuriame buvo numatyta Lietuvių kalbos katedra Istorijos-filologijos fakultete, turinti parengti rusų veikėjus civilinei ir švietimo žinyboms tose vietovėse, kur gyvena lietuvių liaudis“: D. S t a l i ū n a s, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 16: *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidurys – XX a. pradžia)*, Vilnius, 2000, p. 82.

²⁰ Записка окружного инспектора Виленского Учебного Округа В. П. Кулина о народном образовании на Литве и Жмуди, по поводу статьи Гильфердинга: „Несколько замечаний о литовском и жмудском племенах“ (январь 1864 г.), *Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху*, сост. И. Корнилов, Санкт Петербург, 1908, с. 118.

²¹ A. K u l a k a u s k a s, *Kova už valstiečių sielas...*, p. 76–77. Šią idėją vėliau siūlė ir Širinskis-Šichmatovą pakeitęs Ivanas Kornilovas: I. K o r n i l o v a s, Pastabos dėl būtinybės mokytį lietuvių ir žemaičių kalbų VŠA stačiatikių dvasinėse seminarijose, *Rusijos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – RNB RS), f. 377, b. 201, l. 1.

kai pasiūlė prie minėtų dviejų seminarijų atidaryti laikinus pedagoginius kursus²². Stačiatikių seminarijos šiuo atveju buvo tinkamesnės, mat gimnazijos gubernijų centruose, VŠA globėjo supratimu, negalėjo garantuoti, kad būsimi pedagogai pakankamai perims „rusiškas idėjas“, kitaip tariant, gimnazijos vis dar laikytos „lenkiškomis“.

Kaip žinoma, vadinamosios liaudies mokyklos buvo pradėtos steigti baltarusių gyvenamosiose vietovėse. Šiomis mokyklomis Kauno gubernijoje VŠA vadovybė susirūpino 1864 m. vasarą. Šį apsisprendimą, matyt, paskatino kelios priežastys: naujojo VŠA globėjo Ivano Kornilovo paskyrimas 1864 m. vasario mėn., apmašintas sukilimas bei M. Valančiaus pateiktieji liaudies švietimo projektai 1864 m. pradžioje, greičiausiai – vasario mėn. (Mažosios seminarijos įkūrimo, tikybos dėstymo valdinėse mokyklose bei parapinių mokyklų). Mažoji seminarija turėjo rengti auklėtinius tapti dvasininkų luomo nariais, tad ji turėjo būti vyskupo pavaldume, o pagrindiniai dalykai dėstomi „žemaitiškai“. Valdžios įsteigtose parapinėse mokyklose tikyba turi būti dėstoma „žemaitiškai“, o mokytojai privalo ne tik mokėti šią kalbą, bet ir mokyti jos vaikus. Paskutinytis iš paminėtųjų projektų turėjo atkurti anksčiau veikusias parapines mokyklas, kurių uždarymui didžiausią įtaką turėjo V. Nazimovo 1862 m. gruodžio 23 d. nurodymas, nors formaliai jis turėjo būti taikomas tik toms mokykloms, kuriose mokoma lenkiškai²³. Jose vaikai turėjo būti mokomi skaityti rusiškai bei „žemaitiškai“, o mokytojais dirbti bažnyčios tarnai²⁴.

Tokie M. Valančiaus užmojai negalėjo patikti VŠA valdžiai bei Kauno stačiatikių vyskupui Aleksandrui, į kurių taip pat kreipėsi VŠA globėjas Ivanas Kornilovas. VŠA inspektorius Vasilijus Kulinas nematė reikalo steigti Mažąją seminariją, kurioje mokymo procesą kontroliuotų katalikų dvasininkija, o mokymas vyktų „žemaičių kalba“. Nors jis, atrodo, nebuvo visiškai tikras, kad projektas bus atmetas, tad tarsi apsidrausdamas perspėjo, jog leidus steigti šią seminariją, visi dalykai turi būti dėstomi rusiškai ir pedagogai turi būti rusai. Panašiai apie šį M. Valančiaus projektą atsiliepė ir vyskupas Aleksandras. Sutapo abiejų „ekspertų“ nuomonės ir dėl parapinių mokyklų, kurios bus žalingos, nes jas kontroliuos kunigai ir jose dominuos ne rusų, bet „žemaičių“ kalba. Dėl M. Valančiaus pasiūlymo, susijusio su valdiškoms mokyklomis, V. Kulino atsiliepinimas iš pirmo žvilgsnio buvo palankus („Apskritai dėl paskutiniojo projekto neturiu jokių prieštaravimų“). Jis tarsi neprieštaravo, kad ne tik tikyba būtų dėstoma „žemaitiš-

²² VŠA globėjo 1864 m. vasario 8 d. raštas švietimo ministrui, *LVIA*, f. 567, ap. 5, b. 1174, l. 18.

²³ M. L u k š i e n ė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai...*, p. 243; A. T y l a, *Slaptas lietuvių mokymas 1862–1906 metais, Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius, 1990, p. 50; V. M e r k y s, *Motiejus Valančius...*, p. 298–299.

²⁴ Apie šiuos M. Valančiaus projektus ir įvairių valdžios pareigūnų reakciją į juos mūsų istoriografijoje rašyta ne kartą, vėliausiai V. Merkio knygoje, skirtoje vyskupo biografijai: V. M e r k y s, *Motiejus Valančius...*, p. 662–670, 676–683.

kai“, bet ir pati „žemaičių“ kalba būtų įleista į mokyklas kaip atskiras dalykas: „Tegu mokykloje mokoma žemaičių kalbos bei tikyba žemaitiškai, kad tik mokykla neturėtų išimtinai žemaitiško pobūdžio“, tačiau tuo pat metu V. Kulinas siūlo ir kitą žemaičių kalbos statusą: „žemaičių kalba reikalinga mokykloje daugiausia pradiniam etape, kai mokytojas aiškina žodžius, kol mokiniai pripras prie rusų kalbos“. Paskutinioji citata rodo, kad VŠA inspektorius žemaičių kalbai siūlo tik pagalbinį statusą pradinėje mokykloje. Apibendrinamas minėtų dviejų ekspertų nuomones, 1864 m. gegužės 3 d. naujasis VŠA globėjas įvertino M. Valančiaus pasiūlymus kaip kenksmingus, pirmiausia todėl, kad pagrindinė Kauno gubernijos valstiečių neloyalumo priežastis buvo neribota kunigų įtaka. Tad liaudies švietimą reikia atimti iš katalikų dvasininkijos, ir Kauno gubernijoje, kaip ir likusioje VŠA dalyje, steigti vadinamąsias liaudies mokyklas²⁵. Neužilgo, gegužės 9 d., I. Kornilovas dar kartą įvertino M. Valančiaus pasiūlymus kaip labai pavojingus, ir dar kartą pasiūlė perimti liaudies švietimą į valdžios rankas²⁶.

Taip 1864 m. vasarą prasidėjo parengiamieji darbai liaudies mokyklų steigimui Kauno gubernijoje, o rudenį, pirmiausia naujojo VŠA inspektoriaus Nikolajaus Novikovo pastangomis, jos pradėtos steigti.

Šioms mokykloms reikėjo rasti mokytojus. Katalikų dvasininkija ar bažnyčios tarnai (pavyzdžiui, zakristijonai), kaip matyti iš aptartos VŠA vadovybės reakcijos į M. Valančiaus projektus, laikyti pavojingais. M. Muravjovo instrukcijoje dėl liaudies mokyklų steigimo buvo nurodyta, kad reikia „pagal galimybes“ (*на сколько это окажется применительным*) vadovautis 1863 m. kovo 23 d. „Laikinosiomis taisyklėmis“ bei „kitatikių“, t. y. lietuvių, gyvenamose vietovėse mokytojais skirti „ne lenkų kilmės asmenis“, taigi bent jau teoriškai jais galėjo tapti ir lietuviai. Atrodo, kad kai kurie vietiniai valdininkai taip šį nurodymą ir interpretavo. Štai iš Ukmergės apskrities 1864 m. vasarą buvo pranešta, jog čia nėra jokios pradinės mokyklos, nes nėra „ne lenkų kilmės“ mokytojo²⁷. M. Muravjovo instrukcijoje dar reikėtų atkreipti dėmesį į nuorodą vadovautis „Laikinosiomis taisyklėmis pagal galimybes“. Gali būti, jog šiuo atveju Vilniaus generalgubernatorius neatmetė galimybės mokyti vaikus ir lietuvių kalbos, ką jis buvo leidęs 1864 m. sausio 1 d. cirkuliaru²⁸. Tačiau I. Kornilovas

²⁵ Byla „Apie Mažosios seminarijos Varniuose, papirinių mokyklų prie bažnyčių Kauno gubernijoje steigimą bei būtinybę mokyti žemaičių kalbos Kauno gubernijos liaudies mokyklose“, *LIVIA*, f. 378, BS, 1864 m., b. 1615.

²⁶ VŠA globėjo 1864 m. gegužės 9 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, ten pat, 1862 m., b. 629a, l. 124–127. Šiuo raštu Kornilovas pasiūlė steigti Panevėžio liaudies mokyklų direkciją.

²⁷ Kauno gub. Ukmergės aps. 2-os nuovados taikos tarpininko 1864 m. birželio 18 d. raštas VŠA globėjui, ten pat, f. 567, ap. 4, b. 978, l. 70.

²⁸ Mūsų žiniomis, oficialiai šis M. Muravjovo leidimas nebuvo atšauktas. Šią instrukciją ne visiškai tiksliai perskaitė A. Kulakauskas, kuris stebėjosi, kad lietuviškai leista mokytis tik „Kauno gubernijos žemaitiškose apskrityse“ (A. K u l a k a u s k a s, *Kova už valstiečių sielas...*, p. 106). Iš tiesų

„patikslino“, nurodydamas, jog mokytojų pareigas gali užimti „patikimi stačiatikių tikybos asmenys, mokantys rusų ir lietuvių kalbas“, be to, buvo nurodyta išsiaiškinti, kur galima steigti grynai rusiškas mokyklas, o kuriose vietovėse be lietuvių kalbos išsi-
versti neįmanoma²⁹.

Vadinasi, pirštūsi prielaida, jog M. Muravjovas siekė iš mokyklų išvaryti lenkus mokytojus ir galbūt būtų toleravęs lietuvius. Tuo tarpu I. Kornilovui ir daugeliui kitų VŠA valdininkų svarbiausias mokytojo patikimumo kriterijus buvo jo konfesinė priklausomybė³⁰, tad lietuviai kaip katalikai taip pat negalėjo dirbti mokytojais³¹. Lygiai taip pat, tik šiek tiek vėliau N. Novikovas siūlė dėstant nereligines disciplinas atsisakyti ir rabinų mokyklos auklėtinių valdiškose žydų mokyklose, mat neaišku, ar jie išsivadavo iš „talmudizmo“ įtakos³². Vienas iš reikalavimų, kuriuos šis VŠA inspektorius kėlė mokytojams, buvo puikus rusų kalbos, ypač fonetikos, išmanymas. Būtent dėl prastos rusų kalbos tarties jis kritikavo rabinų mokyklos auklėtinius³³ ir net konfliktavo su Kauno gimnazijos rusų literatūros mokytoju Michailu Popovu³⁴. Taigi Kauno gubernijos liaudies mokyklose mokytojais galėjo būti tik stačiatikiai, be to, netrukus, pirmiausia N. Novikovo iniciatyva, buvo nuspręsta, kad jiems visiškai nebūtina mokėti tos kalbos, kuria kalba vietiniai valstiečiai. Steigiamose liaudies mokyklose buvo nuspręsta mokytojais įdarbinti vadinamųjų vidinių imperijos guber-

Muravjovo pasirašytame dokumente leidžiama šios kalbos mokytis „žemaitiškose Kauno gubernijos apskrityse bei tose vietovėse, kur kompaktiškai gyvena lietuviai-žemaičiai“ (pabraukta mano – D. S.) Копия с циркуляра бывшего Виленскаго Генерал-Губернатора, Генерал от Инфантерии Муравьева, от 1 Января 1864 года, *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, sud. A. Tyla, Vilnius, 1973, p. 66.

²⁹ VŠA globėjo 1864 m. rugpjūčio 4 d. instrukcijos N. Novikovui kopija, *Kauno apskrities archyvas* (toliau – *КАА*), f. 50, ap. 1, b. 16927, l. 21–23; Исторический очерк народных училищ в Ковенской губернии, *Журнал Министерства народного просвещения*, 1870, июнь, отд. IV, с. 158. Šiuo atveju panašu, kad kalba ėjo apie pagalbinių lietuvių kalbos vaidmenį, o ne kaip atskirą dėstomą dalyką.

³⁰ Štai 1864 m. gegužės mėnesį Kornilovas, rinkdamas duomenis apie mokyklas VŠA, liepė pateikti informaciją ir apie mokytojų konfesinę priklausomybę. Kitos informacijos apie pedagogus jis neprašė: VŠA globėjo 1864 m. gegužės 12 d. raštas Grigorijui Grigorjevičiui (?), *LVIA*, f. 567, ap. 4, b. 978, l. 111.

³¹ 1864 m. liaudies mokyklų ataskaita, *LVIA*, f. 567, ap. 6, b. 1514, l. 34: „Švietimo žinyba nepritarė tokiems pasiūlymams, nes negalėjo pasitikėti lietuvių valstiečių vaikais, kurie besimokydami gimnazijose visiškai sulenkėjo, buvo lenkiškų manifestacijų bei maišto liudininkai, o kartais ir dalyviai ir dabar yra stiprioje Romos katalikų kunigų įtakoje“.

³² N. N o v i k o v a s, 1868 m. Kauno mokyklų direkcijos žydų mokyklų ataskaita, ten pat, f. 567, ap. 5, b. 1344, l. 210.

³³ Ten pat, l. 203–216.

³⁴ Byla „Su duomenimis apie Kauno gimnazijos direktoriaus Novikovo apsilankymą šios gimnazijos 5 klasės rusų literatūros pamokoje“, ten pat, b. 1501.

nijų stačiatikių seminarijų auklėtinius³⁵. Kodėl buvo pasirinkti būtent šių mokyklų auklėtiniai?

Pirmiausia, matyt, reikia prisiminti, kad valdžia neturėjo didelio pasirinkimo. Mokytojų seminarijos buvo tik pradėtos steigti (neskaitant Pabaltijo gubernijos), pedagogų trūko ir kitur, taip pat ir VŠA. Stačiatikių seminarijų auklėtinių parinkimas tarsi garantavo, kad mokiniai buvo auklėjami rusiška, stačiatikiška dvasia. Be to, matyt, tikėtasi, kad šių seminarijų auklėtiniai, kilę iš kaimo dvasininkijos, pritaps ir Kauno gubernijos kaimuose bei miesteliuose. Kitaip tariant, jie nekels per daug didelių reikalavimų gyvenamai aplinkai. Galima prisiminti, jog būtent šis aspektas, t. y. mokinių ir mokytojų gyvenamosios aplinkos, socialinių lūkesčių artumas buvo labai svarbi aplinkybė, kai buvo svarstomas mokytojų seminarijų pobūdis bei įkūrimo vietos klausimas. Tokią hipotezę, atrodo, patvirtina ir 1867 m. vykęs susirašinėjimas dėl galimybes mokytojais Kauno gubernijos liaudies mokyklose įdarbinti Rygos stačiatikių seminarijos auklėtinius. Jau minėtas N. Novikovas buvo linkęs sutikti, kad šios seminarijos auklėtiniai galbūt galėtų dirbti mokytojais tose mokyklose, kurias lanko latviai, tačiau lietuviams geriau tiktų seminaristai iš vadinamųjų vidinių gubernijų, nes „rygiečiai gali nemokėti rusiškų dainų“, be to, „pasižymi išoriniu blizgesiu ir didelio miesto įpročiais, tad jie greičiau susidomės pažintimi su šlėkta ir smulkiais dvarininkais“, o štai atvykę iš vidinių gubernijų kitokie: „jų gyvenimo būdas paprastesnis; jie artimesni liaudžiai; vad.[inasi] mažiau reiklūs ir išstvermingesni“ ir jie „su savimi atsiveš rusų kaimo dvasininkijos paprastą būdą“³⁶.

Tačiau šiuo atveju domėn reikia imti ir visos imperijos kontekstą. Pirmiausia reformatoriai, tokie kaip vidaus reikalų ministras Piotras Valujevas manė, kad stačiatikių dvasininkijos autoritetą tikinčiųjų masėse galima pagerinti padidinus dvasininkų vaidmenį liaudies švietime³⁷. Be to, dėl iš esmės kastinės sistemos egzistavimo, kai stačiatikių dvasininkų sūnūs negalėjo pereiti į kitą luomą, buvo jų „perprodukcija“. Galų gale, svarbi šiame kontekste buvo jau keletą metų vykusio nuožmi kova tarp Švietimo ministerijos ir Stačiatikių bažnyčios dėl to, kuri institucija turi vadovauti pradiniam

³⁵ Plačiau apie tai žr.: D. S t a l i ū n a s, *Lietuvių tapatumas...*, p. 97–102. N. Novikovo požiūri į mokytojo ar kito VŠA pareigūno tautybę gerai iliustruoja vienas šiek tiek vėlesnio laikotarpio laiškas savo viršininkui I. Kornilovui: „Yra laisva Šiaulių gimnazijos inspektorius vieta. Prašau tik vieno: neskirkite vokiečio, neskirkite ir bespalvio ruso. Kauno gubernija – tai Sevastopolis, o Šiaulių gimnazija – tai mūsų reikalo Malachovo kauburys. Tegu rusas būna dukart blogesnis už vokiečių <...>“. N. Novikovo 1865 m. rugsėjo mėn tarp 3 ir 4 d. (matyt, N. Novikovas taip norėjo pabrėžti, kad rašė naktį?) laiškas I. Kornilovui, *RVIA*, f. 970, ap. 1, b. 784, l. 5–6.

³⁶ VŠA inspektorius N. Novikovo 1867 m. kovo 9 d. rašto VŠA globėjui kopija, *LVIA*, f. 567, ap. 6, b. 1574, l. 368–369.

³⁷ G. L. F r e e z e, *The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia, Crisis, Reform, Counter-Reform*, Princeton University Press, 1983, p. 241, 244.

švietimui. Šv. Sinodas priešinosi Švietimo ministerijos siekiui apjungti jos žinioje visas mokyklas³⁸. 1864 m. tos kovos rezultatas dar nebuvo aiškus, ir klausimas, kurios institucijos rengs būsimus mokytojus, nebuvo išspręstas. Stačiatikių bažnyčią šioje kovoje rėmė ne tik I. Aksakovo „День“, bet ir M. Katkovo „Московские ведомости“³⁹. Šie leidiniai darė įtaką ir VŠA pareigūnams, kai kurie iš jų susirašinėjo su šiais įtakingais publicistais. Kitaip tariant, VŠA valdininkai savo praktiniais veiksmais Kauno gubernijoje bandė ginčo svarstyklės nusverti stačiatikių dvasininkijos, kaip tinkamiausių mokytojų, naudai.

Į Kauno guberniją atvykę seminaristai pirmiausia patekdavo į liaudies mokyklų direktoriaus priežiūrą, kuris kartu su kitais VŠA pareigūnais turėjo apmokyti būsimą mokytoją. Buvo lankomi užsiėmimai mokyklose ir po kelių mėnesių, pravedę bandomąsias pamokas, jie buvo skiriami mokytojais⁴⁰. Lietuvių kalbos šiuo parengiamuoju laikotarpiu jie, atrodo, nemokyti, nebent patys tai darydavo iš knygų, kurias jiems parinkdavo VŠA valdininkai⁴¹. N. Novikovo manymu, šią problemą buvo galima išspręsti jau mokykloje: mokytojas moko vaikus rusiškų žodžių, šie jį – žemaitiškų: „Toku būdu pamažu, be ypatingų pastangų, beveik juokaujant, vaikai pripranta prie mokytojo ir auklėtojo, nebėra susvetimėję ir netgi popamokinėmis valandomis, prieš tėvų valią, lanko mokyklą ir pasirenkę visą dieną būti kartu su auklėtoju“⁴². Šiam tikslui turėjo padėti ir dvikalbės knygos: rusų bei lietuvių (rusiškomis raidėmis). Nors N. Novikovo idealas buvo, kad mokytojams kuo mažiau reikėtų mokytis lietuvių kalbos: „Tačiau būtų pageidautina, kad žemaičiai išmoktų tiek, kad galėtų suprasti mokytojo kalbą, o ne mokytojas – kad suprastų žemaičių kalbą“⁴³. VŠA pareigūnai, ypač N. Novikovas, gynė tokį mokymo metodą⁴⁴, o seminaristai ne kartą girti kaip geri pedagogai.

³⁸ J. K r u m b h o l z, *Die Elementarbildung in Russland bis zum Jahre 1864*, Wiesbaden, 1982, S. 218–221.

³⁹ Ten pat, p. 272.

⁴⁰ Bendrosios 1864 m. VŠA liaudies mokyklų ataskaitos pastabos, ten pat, f. 378, BS, 1865 m., b. 1697, l. 179.

⁴¹ N. S a v e l j e v a s, 1870 m. Kauno liaudies mokyklų direkcijos ataskaita, ten pat, f. 567, ap. 5, b. 1827, l. 262.

⁴² N. N o v i k o v a s, „Bylos dėl katalikų tikybos dėstymo žemaičių kalba“, pristatytos VŠA globėjui I. Kornilovui 1866 m. spalio 31 d. juodraštis, *RNB RS*, f. 523, b. 70, l. 4–5.

⁴³ N. Novikovo 1866 m. vasario 8 d. laiškas I. Kornilovui, *RVA*, f. 970, ap. 1, b. 784, l. 7–8. Kartojto šią mintį N. Novikovas ir vėliau: „Rusiškų liaudies mokyklų tikslas nėra išmokyti žemaičių ar lietuvių kalbos, bet išmokyti rusų kalbos <...>. Nei rusiškos liaudies mokyklos, nei joms sudaromi vadovėliai, nei šio reikalo vadovai bei mokytojai negali ir neturi rūpintis tuo, ar liaudies mokyklų mokiniai išmoks žemaičių ar lietuvių kalbą, jeigu mokosi rusų kalbos. Visas reikalas ir vienintelis reikalo tikslas, kartoju, yra tas, kad mokiniai kiek galima greičiau ir lengviau išmoktų rusų kalbos“: N. Novikovo 1870 m. spalio 7 d. raštas VŠA globėjui, *LVA*, f. 567, ap. 6, b. 1677, l. 4.

⁴⁴ N. N o v i k o v a s, „Bylos dėl katalikų tikybos dėstymo žemaičių kalba“, pristatytos VŠA globėjui I. Kornilovui 1866 m. spalio 31 d. juodraštis, *RNB RS*, f. 523, b. 70, l. 5.

Tačiau tuo pat metu galime rasti ne vieną pačių valdininkų kritišką atsiliepimą apie atvykstančius seminaristus. Štai įvairias pareigas 1865–1966 m. Šiaurės vakarų krašte užėmęs Piotras Bessonovas (Vilniaus rabinų mokyklos, taip pat Vilniaus archeografinės komisijos bei Senienų muziejaus direktorius) atvykstančius seminaristus vadino „pusiau raštingais“, „neaukštos moralės žmonėmis“⁴⁵. Tačiau konfidencialus VŠA pareigūnų susirašinėjimas rodo, kad netgi šios politikos iniciatoriai buvo nepatenkinti dalimi atvykstančiųjų seminaristų. Vos pradėję šį darbą VŠA valdininkai jau susidūrė su problemomis, nes vidinių Rusijos gubernijų stačiatikių konsistorijos neskubėjo siųsti geriausių seminaristų. Jau 1864 m. rugsėjo mėn. I. Kornilovas skundėsi tokia situacija: „Negi tie siaurapročiai mano, kad niekšai gali rusinti (*обрусить*)“⁴⁶. VŠA liaudies mokyklų direkcijų vadovai pripažino, kad atvykę seminaristai palieka pareigas pasitaikius pirmai progai, ir neužtenka lėšų kasmet kviestis vis naujus būsimus mokytojus, tad „kartais tenka mokytojais įdarbinti tokius asmenis, kurie šiam darbui nepasirengę“⁴⁷. VŠA pareigūnai pripažino, kad atvykstančiųjų netenkino materialinės sąlygos, be to, jie papildavo į svetimą ar net priešišką aplinką, kuri „gadino“ mokytojus, o šie „gadino“ mokyklas. Būtent dėl šios priežasties N. Novikovas jau 1867 m. siūlė kviesti tik baigusius seminarijas, o ne išklaususius kelis kursus⁴⁸. 1871 m. jau nebuvo likę ir trečdalis tų seminaristų, kurie atvyko 1865–1867 m.⁴⁹

Kitaip, nei I. Kornilovas ir N. Novikovas, bei kai kurie kiti vadovaujantys VŠA valdininkai, dalis žemesnio rango VŠA pareigūnų bei mokytojų matė ir dar vieną problemą. Jie pripažindavo, kad geriau savo darbą atlieka ir net pasiekia geresnių rezultatų mokydami rusų kalbos tie mokytojai, kurie moka vietinę kalbą⁵⁰. Kai kurie mokytojai lietuvių kalbos mokymuisi buvo pasiryžę skirti vasaros atostogas⁵¹.

⁴⁵ P. Bessonovo raštas apie valstiečių reformos vykdymą, religijos ir švietimo padėtį Šiaurės vakarų krašte bei priemones, būtinas naujo sukilimo sutrukdymui (dokumentas parengtas 1866 m., vėliau nei balandžio mėn.), *Rusijos federacijos valstybinis archyvas*, f. 109, slaptasis archyvas, ap. 2, b. 709, l. 2–3.

⁴⁶ I. Kornilovo 1864 m. rugsėjo 17 d. laiškas N. Novikovui, *RNB RS*, f. 523, b. 4, l. 8.

⁴⁷ VŠA liaudies mokyklų direktorių suvažiavimo 1871 m. rugsėjo 13 d. posėdžio žurnalas, *LVI A*, f. 567, ap. 5, b. 3033, l. 70. Kauno liaudies mokyklų direktorius N. Saveljevas rašė panašiai: „bet daugelis iš jų pasirodė ir pasirodo nevisiškai sugebantys ir nevisiškai pasirengę mokytojo darbui, nekalbu jau apie tuos, kurie nejaučia nė mažiausio pašaukimo pedagoginei veiklai“: Kauno liaudies mokyklų direktorius N. Saveljevas, raštas prie Kėdainių mokytojų seminarijos nuostatų projekto, ten pat, b. 414, l. 8.

⁴⁸ VŠA inspektoriaus N. Novikovo 1867 m. kovo 22 d. raštas VŠA globėjui, ten pat, ap. 6, b. 1574, l. 365.

⁴⁹ Kauno liaudies mokyklų direktoriaus N. Saveljevo 1871 m. liepos 22 d. raštas VŠA globėjui, ten pat, ap. 5, b. 2917, l. 4–5.

⁵⁰ Н. С а в е л ь е в, *Отчет по управлению ковенской дирекциею народных училищ за 1865 гражданский год*, Вильна, б.д., с. 17–18; einančio Vitebsko liaudies mokyklų direktoriaus pareigas 1867 m. rugpjūčio 3 d. raštas VŠA globėjui, *LVI A*, f. 567, ap. 6, b. 1709, l. 4–7.

⁵¹ Ukmergės aps. Pagirių liaudies mokyklos mokytojo Nikolajaus Žukovo 1865 m. gegužės 24 d. raštas VŠA inspektoriui, *КАА*, f. 293, ap. 1, b. 4, l. 5.

Šiame kontekste įdomus vieno mokytojo, Fiodoro Samarskio, atleidimo 1868 m. istorija. Oficialiai skelbta, jog F. Samarskis atleidžiamas „dėl ligos ir žemaičių kalbos nemokėjimo“. Tačiau N. Novikovas tuoj pat paaiškino, jog šis mokytojas atleistas „todėl, kad pasižymėjo neblaiviu elgesiu“⁵². Gali būti, kad girtavimas buvo iš tiesų pagrindinė priežastis, nulėmusi šio mokytojo atleidimą, nors kitais atvejais vietinė valdžia į tokius savo pavaldinių trūkumus žiūrėjo atlaidžiai. Pavyzdžiui, 1864 m. iš darbo dėl girtavimo atleistas mokytojas Ivanas Krečinskis gana greit vėl gavo mokytojo darbą⁵³ ir, kaip žinoma, nemažai pasidarbavo leidžiant lietuviškas knygas kirilica. Tačiau visiškai negalime atmesti ir versijos, kad N. Novikovui netiko pirmoji formuluotė, t. y. jis nenorėjo pripažinti lietuvių kalbos nemokėjimo kaip trūkumo, todėl „priminė“ F. Samarskio girtavimą.

Tad kol VŠA vadovavo I. Kornilovas, o už liaudies mokyklas Kauno gubernijoje buvo atsakingas N. Novikovas, mokytojų skyrimo praktika ir didaktiniai metodai privalėjo likti tie patys. 1868 m. situacija pasikeitė: pavasarį iš pareigų buvo atleistas I. Kornilovas⁵⁴, o tų pačių metų vasarą prasidėjęs biurokratinis susirašinėjimas dėl trečiojo apygardos inspektoriaus pareigų⁵⁵ baigėsi tuo, kad N. Novikovas 1868 m. spalio mėnesį buvo paskirtas Kauno mokyklų direktoriumi⁵⁶. Tačiau svarbiausia, jog kaip tik tais metais pasikeitė Vilniaus generalgubernatorius: vietoj Eduardo Baranovo buvo paskirtas Aleksandras Potapovas. Naujasis „vyriausias krašto viršininkas“ nepalaikė ankstesnės „rusinimo“ politikos, taip pat ir švietimo srityje. A. Potapovo manymu, pradinėse mokyklose gali sėkmingai dirbti ir vietiniai, t. y. „baltarusiai, lietuviai, žemaičiai arba latviai“, tik jie turėtų prieš tai įgyti atitinkamą išsilavinimą⁵⁷.

⁵² VŠA globėjo 1868 m. sausio 4 d. raštas VŠA inspektoriui N. Novikovui bei Novikovo komentaras, *LVI A*, f. 567, ap. 23, b. 89, l. 35.

⁵³ Susirašinėjimas dėl Krečinskio atleidimo ir priėmimo į darbą: byla „Apie mokytoją Kričinskį“, ten pat, ap. 4, b. 950.

⁵⁴ 1863 m. kovo 13 d. Senato įsako kopija, ten pat, ap. 5, b. 26, l. 2.

⁵⁵ Šios pareigos 1864 m. atsirado Muravjovo iniciatyva, nes „Dėl ypatingos Kauno gubernijos, kurios gyventojų dauguma priklauso žemaičių genčiai ir kurioje stipriau nei kitose man patikėto krašto vietovėse juntama stipri ir fanatiška katalikų dvasininkijos įtaka liaudies švietimui, padėties pripažįstu būtinu tam, kad būtų budriai stebimas ir pastoviai prižiūrimas liaudies švietimas vietoje, paskirti ypatingą inspektorių, kuriam būtų patikėta pareiga prižiūrėti, kad sklandžiai plėstųsi rusiškos mokyklos ir rūpintis, kad jose dingtų katalikų dvasininkijos bei lenkų propagandos įtaka“: Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. birželio 18 d. raštas VŠA globėjui, ten pat, ap. 3, b. 1284, l. 1.

⁵⁶ Susirašinėjimas šiuo klausimu byloje: „Dėl sprendimo apie globėjo padėjėjo buvimą Vitebske bei trečiojo apygardos inspektoriaus – Kaune atšaukimą ir jų perkėlimą į Vilnių“, ten pat, ap. 5, b. 81; „Dėl VŠA inspektoriaus kolegijos tarėjo Nikolajaus Novikovo paskyrimo Kauno mokyklų direktoriumi“, ten pat, b. 144. 1869 m. pradžioje Vilniaus generalgubernatorius Aleksandras Potapovas gavo skundą, kuriame buvo rašoma apie dažnus Novikovo konfliktus su pavaldiniais, pastarųjų nepasitenkinimą: byla „Su duomenimis apie Kauno gimnazijos direktoriaus Novikovo apsilankymą šios gimnazijos 5 klasės rusų literatūros pamokoje“, ten pat, b. 1501.

⁵⁷ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas carui, 1870 m., ten pat, f. 378, ap. 216, b. 328, l. 106–107.

Naujajam VŠA globėjui Pompėjui Batiuškovui buvo lengviau nei jo pirmtakui pripažinti, kad nusistovėjusią mokytojų skyrimo praktiką reikia keisti. Tam pritarė ir Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktorius N. Saveljevas. VŠA globėjo nurodymu, Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktorius parengė mokytojų seminarijos, kuri turėjo būti įkurta Kėdainiuose, projektą. Pastarasis pripažino, kad atvykę seminarijų auklėtiniai dažnai nėra pasirengę dirbti mokytojais, gubernijoje įsteigtose 155 liaudies mokyklose kiekvienais metais reikia vis naujų mokytojų, o tai nemažai kainuoja. Nors N. Saveljevas, išvardydamas atvykstančių seminaristų trūkumus, nepamino lietuvių kalbos nemokėjimo, tačiau Kėdainių mokytojų seminarijos nuostatose nurodė, kad būsiami mokytojai, kurie, žinoma, turi būti tik stačiatikiai, gali būti tik „suprantantys (*знающие*) ir nors šiek tiek kalbantys lietuviškai arba žemaitiškai“. Tiesa, lietuvių kalbos seminarijoje neketinta mokytis⁵⁸. Tad šiems pedagogams turėjo pakakti tiek lietuvių kalbos žinių, kiek jie turėjo prieš stodami į mokytojų seminariją.

Tačiau nei šis, nei kiti VŠA gimę sumanymai steigti naujas mokytojų seminarijas septintojo dešimtmečio antroje pusėje nebuvo įgyvendinti⁵⁹. D. Tolstojus (nuo 1865 m. Sinodo oberprokuroras, nuo 1866 m. dar ir švietimo ministras) iš pradžių ketino remtis stačiatikių dvasininkija kaip pradinių mokyklų mokytojais⁶⁰, tačiau greitai atsiskė šios minties ir nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios pradėtos steigti mokytojų seminarijos⁶¹.

Šiaurės vakarų krašte šią problemą vėl prisiminė naujasis Vilniaus generalgubernatorius A. Potapovas. Caras Aleksandras II palankiai įvertino 1868–1870 m. generalgubernatoriaus ataskaitoje buvusį pasiūlymą įsteigti dar vieną mokytojų seminariją, geriausia – Žemaitijoje⁶². „Vyriausiojo krašto viršininko“ pritarimas tokiai idėjai, atrodo, nebeturėjo sukelti jokių diskusijų Šiaurės vakarų krašte, tačiau pasirodė, jog VŠA būta ne tik pritariančiųjų mokytojų seminarijos steigimui, bet ir oponuojančių.

Kaip ir anksčiau šią idėją palaikė Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktorius N. Saveljevas, kurio manymu, iš vietinės liaudies kilę mokytojai geriau atliks jiems patikėtą užduotį, nes jie nuo aplinkinių nesiskirs savo kilme ar luomine padėtimi, be to,

⁵⁸ Susirašinėjimą dėl šios seminarijos steigimo žr. byloje „Su Kėdainių mokytojų seminarijos nuostatų projektu“, ten pat, f. 567, ap. 5, b. 414. Kėdainiai pasirinkti dėl patogios geografinės padėties, be to, seminariją buvo galima įkurti buvusios gimnazijos pastate.

⁵⁹ Korniilovo samprotavimai apie mokytojų seminarijų trūkumą VŠA: VŠA globėjo 1867 m. kovo 31 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, ten pat, f. 378, BS, 1863, b. 873, l. 182–185.

⁶⁰ G. L. F r e e z e, min. veik., p. 303; В. В. С е р г е е н к о в а, Проблема подготовки учительских кадров для начальных школ в политике российского правительства (вторая половина 60-х – 70-е гг. XIX в.), *Российские и славянские исследования*. Сборник научных статей, выпуск I, Минск, 2004, с. 105–107.

⁶¹ J. K r u m b o l z, min. veik., p. 281.

⁶² Ištrauka iš 1868, 1869, 1870 m. Vilniaus generalgubernatoriaus ataskaitos carui; švietimo ministro 1871 m. birželio 19 d. raštas VŠA globėjui, *LVA*, f. 567, ap. 5, b. 2917, l. 9–10, 1.

mokėdami žemaitiškai jie nuo pat pradžių galės sėkmingai mokyti vaikus rusų kalbos, o iš vidinių gubernijų atvykę rusai neturi tokio pranašumo. Šie N. Saveljevo samprotavimai tarsi rodė, jog Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktorius siūlė kardinaliai keisti nusistovėjusią praktiką, t. y. mokytojais skirti lietuvius. Būtent taip šias eilutes suprato ir neseniai paskirtas VŠA globėjas Nikolajus Sergijevskis, kurio nuomone, žemaitis mokytojas niekada nebus rusų minties, jausmo bei tautiškumo šalininkas, jis taps arba „fanatiko kunigo“, arba „germanizacijos“ šalininku. Tačiau tolesni N. Saveljevo samprotavimai rodo, kad jis turėjo omenyje tik vietinius stačiatikius, t. y. greičiausiai lietuvius konvertitus (kitaip būtų sunku paaiškinti jo pastabą, kad būsiami mokytojai turi nesiskirti nuo mokinių savo kilme). Tad ir vieta seminarijai turi būti parinkta taip, kad apylinkėse būtų kuo daugiau stačiatikių⁶³.

Tačiau dauguma VŠA liaudies mokyklų direktorių siūlė tęsti N. Novikovo pradėtą praktiką, nes esą iš vidinės Rusijos atvykę mokytojai gerai atlieka savo darbą, liaudis jais pasitiki ir visai nėra blogai, kad dalis jų palieka mokytojo darbą. Galbūt, samprotavo direktoriai, tokia padėtis net geresnė, mat „galima būgštauti, jog rusų kilmės asmenys po ilgo gyvenimo kitakilmių aplinkoje bus atitolę nuo rusų bendruomenių ir gali pakliūti vietinei įtakai, vietoj to, kad paveiktų kitus“, o žemaitis mokytojas, netgi stačiatikis, greičiau pasiduos aplinkinių įtakai, nei tvirtai laikysis tų pagrindų, kuriuos jam suteiks mokytojų seminarija. Todėl šią problemą galima pradėti svarstyti tik tada, kai bus gauti tikslūs duomenys apie Kauno gubernijoje gyvenančius tiek vietinius, tiek atvykusius stačiatikius⁶⁴.

Taigi po neilgos paieškos, kurios metu tyrinėta, kurioje Kauno gubernijos vietoje gyvena daugiau stačiatikių ir kur galima rasti tinkamas patalpas seminarijai, buvo apsi-stota ties Panevėžiu, nes jis buvo gubernijos centre (šiam mieste, kaip galima prisiminti, pirmiausia ir buvo įsteigta Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkcija), be to, čia buvo tinkamos patalpos, kuriose tuo metu veikė apskritinė bei parapinė mokykla⁶⁵.

Galų gale, pritarus ir švietimo ministrui bei gavus Aleksandro II sutikimą, nuo 1872–1873 mokslo metų buvo atidaryta Panevėžio mokytojų seminarija⁶⁶. Bene pa-

⁶³ Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktoriaus N. Saveljevo 1871 m. liepos 22 d. raštas VŠA globėjui su N. Sergijevskio pastabomis, ten pat, l. 3–8. Supratęs, kad Saveljevas į mokytojų seminariją nori priimti vietinius stačiatikius, N. Sergijevskis stebėjosi: „kur gi jų rasti tarp vietinių gyventojų? Visa Žemaitija arba katalikiška, arba liuteroniška“.

⁶⁴ Išrašas iš VŠA liaudies mokyklų direktorių suvažiavimo „Dėl mokytojų seminarijos įsteigimo Kauno gubernijoje“ 1871 m. rugsėjo 13 d. posėdžio žurnalo, ten pat, l. 13–15. Visas žurnalas: ten pat, b. 3033, l. 69–76.

⁶⁵ VŠA globėjo 1872 m. kovo 27 d. raštas švietimo ministrui, ten pat, b. 2917, l. 42. Tas pats raštas: ten pat, f. 378, BS, 1872, b. 1438, l. 2–5.

⁶⁶ Išrašas iš caro patvirtinto Valstybės tarybos 1872 m. birželio 27 d. nutarimo dėl mokytojų seminarijos įsteigimo Panevėžio m.[i]este], Kauno gubernijoje, ten pat, l. 21–22.

grindinis motyvas steigti šią instituciją buvo tas, kad Molodečno seminarija rengė mokytojus Vilniaus, Gardino bei Minsko gubernijoms, o 1872 m. įkurtoji Polocko – Vitebsko bei Mogiliavo⁶⁷. Tik Kauno gubernija neturėjo „savo“ mokytojų seminarijos, o kaip tik čia buvo „ypatingos vietinės sąlygos“ dėl etninės įvairovės bei „svetimų elementų“ įtakos, ir mokytojai, be kita ko, turėjo susikalbėti su vietiniais. Aiškinamajame VŠA parengtame rašte, matyt, atsižvelgus į daugumos liaudies mokyklų direktorių nuomonę, buvo pabrėžta, jog šių mokyklų auklėtiniais turi tapti stačiatikiai, ir dar paaiškinta, kad prieš kelerius metus tokios seminarijos steigti buvo neįmanoma, o štai po to, kai valdžios politikos dėka į Vakarų kraštą persikėlė nemažai rusų, tokios problemos neliko. Vadinas, manyta, kad mokytojais turėtų tapti etniniai rusai, neseniai atsikėlę į Kauno guberniją⁶⁸. Tačiau skelbime apie priėmimo į Panevėžio mokytojų seminariją tvarką tebuvo nurodyta, jog stojantieji turi būti „būtinai stačiatikių tikėjimo“⁶⁹, taigi šiuo atveju buvo pavartota ne dažniau sutinkama definicija „rusų kilmės ir stačiatikių tikybos asmenys“. Stojančiojo etninės kilmės nenurodymas, žinoma, galėjo neturėti jokių sąmoningų implikacijų, nes iš tiesų to meto oficialiajame bei viešajame diskursuose panašios definicijos galėjo reikšti tuos pačius dalykus, tačiau šiuo atveju galime įtarti buvus sąmoningą pasirinkimą neminėti stojančiųjų kilmės. Kaip jau minėjome, N. Saveljevas manė, jog mokytojais gali būti žemaičiai stačiatikiai. Priėmimo į Molodečno mokytojų seminariją taisyklėse nebuvo paminėta nurodyti ir auklėtinių kilmė, kurie turėjo būti tik „iš stačiatikių tikėjimo bei grynų rusų (*чисто русских*)“⁷⁰. Vadinas, nors prioriteta VŠA pareigūnai ir teikė etniniams rusams, tačiau suprasdami, jog tokių asmenų Kauno gubernijoje gali neužtekti seminarijos auklėtinių kontingentui, numatė galimybę priimti ir konvertitus lietuvius. Tokios praktikos ir buvo laikomasi⁷¹.

⁶⁷ Apie Polocko seminarijos įkūrimą žr. „Su dokumentais dėl mokytojų seminarijos įkūrimo Polocko m.[ieste], Vitebsko gubernijoje“, ten pat, f. 567, ap. 5, b. 493. Vėliau, 1875 m., dar buvo įkurta mokytojų seminarija Nesvyžiuje, turėjusi rengti mokytojus pirmiausia Minsko gubernijos liaudies mokykloms: byla „Dėl atskiros mokytojų seminarijos įsteigimo Minsko gubernijoje Nesvyžiaus m.[ieste]“, ten pat, b. 4000.

⁶⁸ VŠA globėjo 1872 m. kovo 27 d. raštas švietimo ministru bei Aiškinamasis raštas dėl mokytojų seminarijos įsteigimo Panevėžio mieste Kauno gubernijoje, ten pat, b. 2917, l. 39–54 (šio dokumento kopija: ten pat, f. 378, BS, 1872, b. 1438, l. 6–16).

⁶⁹ Skelbimas apie Panevėžio mokytojų seminarijos atidarymą ir stojimo į ją sąlygas, ten pat, f. 567, ap. 5, b. 2917, l. 65.

⁷⁰ Aiškinamasis raštas prie Molodečno mokytojų seminarijos nuostatų projekto, ten pat, ap. 21, b. 55, l. 120.

⁷¹ Panevėžio mokytojų seminarijos tarybos 1872 m. lapkričio 27 d. posėdžio protokolo kopija, ten pat, ap. 5, b. 4017, l. 2–3 (čia rašoma, jog seminarijoje mokosi ir „žemaičių kilmės asmenys“ (*природные жмудины*); S. B o r i č e v s k i s, 1872 m. antro pusmečio Panevėžio mokytojų seminarijos ataskaita, ten pat, b. 4124, l. 68 (čia teigiama, jog trys mokiniai perėjo į stačiatikybę prieš stodami į seminariją, tad jiems tikybą reikės dėstyti nuo pat pagrindų).

Jau patvirtinus Panevėžio mokytojų seminarijos nuostatus, 1872 m. rudenį atsirado ir švietimo viceministro Ivano Delianovo pasiūlymas priimti į šią mokymo įstaigą ir unitus⁷². Jis įdomus dėl kelių priežasčių. Pirma, kaip jau minėta, į seminariją turėjo stoti pirmiausia vietiniai gyventojai, o Vakarų krašte Unitų bažnyčia buvo panaikinta jau 1839 m. Matyt, I. Delianovas turėjo omenyje Lenkijos karalystės unitus, tačiau tokių kandidatų 1872 m. rudenį dar nebuvo⁷³. VŠA globėjas N. Sergijevskis, kaip galima spręsti iš jo rezoliucijos, atrodo, buvo linkęs šį klausimą spręsti tada, kai atsiras tokių kandidatų, tačiau tikėtina, jog unitų priėmimas į Panevėžio mokytojų seminariją būtų sulaukęs jei ne VŠA pareigūnų, tai Stačiatikių bažnyčios ar kitų valdžios institucijų atstovų pasipriešinimo. Kovojant ne tik su Katalikų bažnyčios įtaka krašte, bet ir su, kaip dažnai anuomet buvo sakoma, „Unijos liekanomis“ Stačiatikių bažnyčioje, patikėti unitams mokytojų pareigas daugeliui vietinių valdininkų ar stačiatikių dvasininkų turėjo atrodyti kaip netinkamas ir net pavojingas sprendimas.

Taigi 1872 m. įsteigtoji Panevėžio mokytojų seminarija buvo skirta „visų luomų stačiatikių tikybos jaunuoliams, norintiems pasišvęsti mokytojo darbui pradinėse Vilniaus švietimo apygardos mokyklose, pirmiausia – Kauno gubernijoje“⁷⁴. Nors oficialiajame susirašinėjime ne kartą buvo minėta, kad būsiami mokytojai turi susikalbėti su mokiniais, stojantiesiems tokia sąlyga nebuvo iškelta ir seminarijoje nebuvo numatytas lietuvių kalbos dėstymas. Tačiau jau 1872 m. rudenį ši problema iškilė. VŠA globėjo iniciatyva ją svarstė Panevėžio mokytojų seminarijos taryba. Iš pradžių nepavyko rasti „rusų kilmės ir stačiatikių tikybos“ mokytojo, tad, tarybos nuomone, mokantys žemaitiškai mokiniai vakarais galėjo mokytis bendramokslius. Tačiau jau 1873 m. pradžioje buvo rastas tinkamas mokytojas – Panevėžio apskrities išdininkas Zacharas Liackis, kuris, seminarijos tarybos pritarimu, pradėjo vesti po tris savaitines „lietuvių tarmės“ pamokas⁷⁵. „Žemaičių kalbos“ pamokų metu mokytojas akcentuodavo lietuvių kalbos panašumą į rusų kalbą: „Vadovaujantis ankstesne programa ir mokymo būdu, žemaičių kalbos mokytojas supažindino auklėtinius su svarbiausiu žemaičių gramatikos turiniu, daugiausia sustodamas prie pagrindinių žemaičių kalbos

⁷² Švietimo viceministro 1872 m. rugsėjo 16 d. raštas VŠA globėjui su pastarojo rezoliucija, ten pat, b. 2917, l. 139.

⁷³ Čia reikia pastebėti, kad jau 1873 m. seminarijoje mokėsi vienas asmuo iš Suvalkų gubernijos, bet jis buvo stačiatikis: S. B o r i č e v s k i s, Duomenys apie situaciją Panevėžio mokytojų seminarijoje 1873 m., ten pat, b. 4936, l. 8.

⁷⁴ Mokytojų seminarijos Panevėžio mieste (Kauno gubernija) nuostatai, ten pat, b. 2917, l. 141–144 ir dar vienas nenumeruotas lapas.

⁷⁵ Susirašinėjimas šiuo klausimu byloje „Dėl žemaičių kalbos pamokų įvedimo Panevėžio mokytojų seminarijoje“, ten pat, b. 4017. Klausimas, ar lietuvių kalbos būsiami pedagogai iš tiesų išmokdavo, jau būtų kito tyrimo objektas.

dėsnių ir taisyklių bei ieškodamas rusiškų žodžių, atmetant daugybės žemaitiškų žodžių galūnes ir keičiant vienas raides kitomis⁷⁶.

* * *

Kiek kitaip susiklostė VŠA mokyklų, kuriose mokėsi liuteronų bei evangelikų-reformatų vaikai, likimas. Šių nuo seno veikusių konfesinių mokyklų reformos VŠA valdžia sistemingai ėmėsi tik 1868 m., kai buvo pakeistas VŠA globėjas⁷⁷. Tokio „vėlavimo“ priežasčių (palyginus su katalikams skirtomis mokyklomis), matyt, būta ne vienos. Pirmiausia protestantai sudarė nežymią VŠA gyventojų dalį. Tačiau dar svarbesnis buvo tiek dalies vietinių, tiek ir centrinių įstaigų valdininkų požiūris į protestantus.

Vietiniai Šiaurės vakarų krašto pareigūnai, linkę imtis radikalesnių rusifikacinių priemonių ir prieš protestantus, jau iš karto po sukilimo susidūrė su atsargesne M. Muravjovo pozicija. Skirtingų etnopolitinių strategijų susidūrimą galima iliustruoti keliais pavyzdžiais. 1864 m. rudenį be valdžios sutikimo Panevėžyje buvo įsteigta „vokiška“ mokykla, kurioje Prūsijos pavaldinys Hermanas Stobbe mokė liuteronų vaikus tikybos bei vokiečių kalbos. VŠA pareigūnai pasiūlė mokyklą uždaryti ne tik dėl to, kad ji įsteigta be jų sutikimo, bet taip pat todėl, kad mokytojas neturėjo leidimo užsiimti šia veikla. Tačiau jie susidūrė su M. Muravjovo opozicija. Vilniaus generalgubernatoriaus, nors ir uždraudė Prūsijos pavaldiniams, neturintiems reikiamo leidimo, dirbti mokytojais, tačiau leido ne tik šiai, bet ir panašioms mokyklos veikti toliau⁷⁸. Panašiai M. Muravjovas sustabdė VŠA pareigūnus, ketinusius įvesti tikybos dėstymą Slucko gimnazijos evangelikams reformatams rusų kalba. Anot jau ne kartą minėto N. Novikovo, M. Muravjovas laikėsi tokio principo: „triuškinant vienus, nebuvo galima nepasiremti kitais, reikėjo atskirti atvirus maištininkus nuo ramių priešų“⁷⁹. Turėjo protestantai užtarėjų ir Peterburge. Kai VŠA valdininkai 1864–1865 m. ėmėsi reformuoti minėtą Slucko gimnaziją, t. y. paskirti ją švietimo žinybos priežiūrai, jie sulaukė opozicijos iš

⁷⁶ 1874 m. Panevėžio mokytojų seminarijos ataskaita, ten pat, b. 6465, l. 89.

⁷⁷ Nors kelios mokyklos buvo pertvarkytos jau šiek tiek anksčiau. 1867 m. pradžioje vietinė valdžia atmetė Kuršo evangelikų-liuteronų konsistorijos skundą dėl dviejų pradinių mokyklų Daugpilio aps. (Vitebsko gub.) pajungimo mokyklų direkcijai bei ruso mokytojo, turinčio mokyti visų dalykų, išskyrus tikyba, paskyrimo: VŠA globėjo 1867 m. kovo 9 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui ir generalgubernatoriaus 1867 m. kovo 28 d. atsakymas, ten pat, f. 378, BS, 1866, b. 2264, l. 13–14, 26–28.

⁷⁸ VŠA globėjo 1864 m. spalio 11 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. spalio 18 d. raštas Kauno gubernatoriui; Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. spalio 18 d. raštas VŠA globėjui; Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. spalio mėn. (diena nenurodyta) aplinkraštis Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko bei Mogiliavo gubernatoriams, ten pat, 1864, b. 629a, l. 246–250.

⁷⁹ N. Novikovo 1865 m. rugpjūčio 24 d. laiškas M. Katkovui, kurį šis gavo 1866 m. sausio 6 d., *RNB RS*, f. 523, b. 500, l. 9.

vidaus reikalų ministro, kuriam buvo pavaldžios „kitatikių“ mokyklos. Valujevo nuomone, „paskutinio maišto Šiaurės vakarų krašte metu reformatai, kiek jam [ministrui – D. S.] žinoma, buvo ištikimi vyriausybei, juos supusioje išdavystėje liko patikimi ir nei vienas reformatų dvasininkas nedalyvavo maište“, todėl Valujevas mano, kad „paremti reformatorišką elementą Šiaurės vakarų krašte, priešpriešinant jį tai krypčiai, kuri paskutinių įvykių metu išryškėjo katalikų dvasininkijoje“⁸⁰.

1868 m., kaip jau minėta, buvo atleistas I. Kornilovas, jau „žinojęs“, kad centrinė valdžia linkusi protestantams suteikti daugiau „privilegijų“ nei katalikams ir, kas matyt, buvo dar svarbiau, tų pačių metų kovo 9 d. iš vidaus reikalų ministro pareigų buvo atleistas ir Valujevas.

VŠA valdžios nuostatų kaitą protestantiškų mokyklų atžvilgiu liudijo 1868 m. rugpjūčio 12 d. VŠA globėjo pavedimas V. Kuliniui ir N. Novikovui ištirti protestantiškų parapiinių mokyklų situaciją ir pateikti pasiūlymus⁸¹. V. Kulinas, aptardamas liuteronų parapiinių mokyklų padėtį, pastebėjo, kad daugelyje vietų neteisėtai veikia protestantiškos mokyklos. Kadangi jos ne tik rengia vaikus konfirmavimui, bet ir turi kur kas platesnę programą, tai ir turėtų veikti pagal 1863 m. kovo 23 d. Laikinasias taisykles; šios mokymo įstaigos turi būti pavaldžios liaudies mokyklų direktijoms, vaikai turi būti mokomi skaityti ir rašyti rusiškai, aritmetikos ir geografijos rusų kalba, taip pat rusiško dainavimo. Kitaip tariant, šios mokyklos turėjo būti panašios į kitas VŠA liaudies mokyklas, tik čia dar kisteriams buvo leidžiama mokyti ne tik tikybos bei dainavimo, bet ir vokiečių kalbos (skaityti ir, jei reikia, rašyti)⁸².

N. Novikovo ekspertizėje buvo aptarta Kauno gubernijos tiek evangelikų reformatų, tiek liuteronų parapiinių mokyklų situacija. Šie samprotavimai ne tik atskleidžia tuo metu vis dar VŠA apygardos inspektoriaus požiūrį į protestantiškas mokyklas, bet ir papildoma mūsų žinias apie jo nuostatas kirilicos įvedimo lietuvių kalboje atžvilgiu.

⁸⁰ Susirašinėjimas dėl Slucko gimnazijos yra byloje „Dėl Slucko reformatų gimnazijos pajungimo švietimo žinybos priežiūrai“, *LVI A*, f. 567, ap. 3, b. 1275. Vidaus reikalų ministro nuomonė atpasakota švietimo ministro 1865 m. liepos 29 d. rašte VŠA globėjui, ten pat, l. 55–56. Kornilovas buvo visiškai kitokios nuomonės apie šios konfesinės grupės atstovus: „Vietiniai reformatai, vartojantys lenkų kalbą tiek pamaldų metu, tiek šeimoje ir auklėjant vaikus yra tokie patys lenkai kaip ir Romos katalikai“: VŠA globėjo 1865 m. rugsėjo 22 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, ten pat, l. 70.

⁸¹ VŠA globėjo 1868 m. rugpjūčio 12 d. raštas V. Kuliniui bei N. Novikovui, ten pat, b. 386, l. 1. VŠA globėjas nurodė pagal Kulino ataskaitą parengti publikaciją oficialiam vietos laikraščiui „Виленский вестник“: VŠA globėjo rezoliucija V. Kulino 1868 m. rugsėjo 26 d. rašte: ten pat, l. 4. Vėliau tiek V. Kulino, tiek N. Novikovo ataskaitose išsakytos mintys buvo publikuotos minėto laikraščio puslapiuose: О народных немецких школах в Ковенской губернии, *Виленский вестник*, 1868, № 114, 115; О немецких школах Гродненской губернии, ten pat, Nr. 118; О лютеранских школах в Витебской губернии, ten pat, Nr. 146.

⁸² VŠA inspektoriaus V. Kulino 1868 m. rugsėjo 26 d. ataskaita apie liuteronų parapiines mokyklas Vilniaus bei Gardino gubernijose, *LVI A*, f. 567, ap. 5, b. 386, l. 4–51.

Pirmiausia N. Novikovas pastebėjo, kad protestantai, skaičiuojant mokyklas šios konfesijos gubernijos gyventojų atžvilgiu, yra kur kas geresnėje padėtyje nei kitų konfesijų atstovai. Kadangi visi protestantai privalo konfirmuotis, tai VŠA inspektoriaus nuomone, sudaro sąlygas tokiam gausiam mokyklų skaičiui. Evangelikų reformatų mokyklose vyrauja lietuvių bei latvių kalbos, kurių mokoma iš vadovėlių, spausdintų „lotyniška bei vokiška abėcėle“, o vokiečių bei rusų kalbų mokomi tik norintieji. Be to, mokytojai dažnai patys nemoka rusų kalbos. Liuteronų parapišose mokyklose mokymas vyksta vokiškai, tiesa, čia mokoma ir rusų kalbos. Tad, prieina išvadą N. Novikovas, šios mokyklos yra opozicijoje Kauno gubernijoje įsteigtoms rusiškomis liaudies mokykloms ir jas netgi galima pavadinti „užsienietiškomis“. Toliau VŠA inspektorius paaiškino ir rusiškų „liaudies“ mokyklų tikslą.

Kaip ir ankstesniais metais kai kurie N. Novikovo samprotavimai gali pasirodyti prieštaringi⁸³. Jis iš karto pabrėžia, kad liaudies mokyklose mokslas tegali vykti tik rusų kalba, tačiau tuoj pat pastebi, kad šios mokyklos „tuo pat metu suteikia galimybę gentinėms tarmėms visas galimybes tapti rašto [kalba] su rusų abėcėlės pagalba“. Tačiau vėlesni paaiškinimai nedviprasmiškai rodo, kad VŠA inspektorius neketino remti lietuvių bei latvių kalbų tapimo literatūrinėmis kalbomis (net ir rusiškomis raidėmis). Pirmiausia N. Novikovas pabrėžė, jog mokančių rašyti „vietinėmis tarmėmis“ praktiškai nėra. Jei kas ir išmoksta rašyti, tai lenkiškai ar vokiškai. Taigi N. Novikovas prieina išvadą: „žemaičių, lietuvių bei latvių kalbos“ per šimtmečius taip ir negalėjo tapti „rašto kalbomis“, ir viena iš svarbiausių priežasčių yra ta, kad lotyniška bei vokiška abėcėlės netinka išreikšti šių kalbų garsus. Kitaip yra su kirilica: „neginčytina, jog rusų abėcėlės raidės visiškai pakankamos visiškai tiksliai ir visiškai paprastam visų vietinių gentinių kalbų ypatybėms išreikšti“. Tolesni N. Novikovo samprotavimai aiškiai parodo, kad jis iš tiesų ir nemato tikslo puoselėti šių kalbų raštijos kirilica: „jeigu rusų liaudies mokyklų bandymas įvesti rusų abėcėlę į vietines gentines kalbas nebus sėkmingesnis, nei amžius trunkantis lotyniškos ir vokiškos abėcėlių piršimas, tai ir tokiu atveju vietiniams gyventojams rusų abėcėlė naudingesnė nei visos kitos, nes masėms įveda ir palengvina rusų kalbos, kuri labiausiai reikalinga tiek buitiniuose, tiek valstybiniuose santykiuose, išmokimą“. Vadinasi, kirilicos įvedimo lietuvių kalboje pagrindinis tikslas – kad lietuviai bei latviai lengviau išminktų rusų kalbą: „rusų abėcėlės įvedimas neginčijamai atves prie tokių išskirtinių asmenų atsiradimo tarp vietinių raštingų, kurie rašys tik rusiškai“.

Beveik pačioje ekspertizės pabaigoje N. Novikovas iš pirmo žvilgsnio netikėtai pradeda girti Tauragės liuteronų mokyklą, kurios kitaip nei kitų protestantiškų parapišų mokyklų, nesiūlo paversti tipiška liaudies mokykla, bet leisti jai toliau veikti kaip galbūt net keturklasei mokyklai. Nors tiesiai ir nebuvo pasakyta, tačiau tikėtina, jog

⁸³ Žr. D. S t a l i ū n a s, Lietuvių tapatumas..., p. 102–109.

mokslas joje, neskaitant tikybos, turėjo vykti rusų kalba. Kodėl gi ši mokymo įstaiga nusipelnė VŠA inspektoriaus dėmesio? Atsakymas į šį klausimą, manyčiau, gali padėti atskleisti ir rusišku liaudies mokyklų tikslus taip, kaip juos matė N. Novikovas.

Raseinių apskrityje, anot VŠA inspektoriaus, XVIII a. tebuvo tik viena liuteroniška bažnyčia. Tačiau greitai liuteronų skaičius ėmė sparčiai augti ir čia daug nuveikė kaip tik mokykla, kuri visose srityse, išskyrus rusų kalbą, pasiekė „tobulybę“. Prie jos buvo įsteigtos parengiamosios mokyklos (*пришколки*), į kurias pradėjo eiti ne tik atvykėliai iš Prūsijos, bet ir vietiniai lietuviai, perėję į liuteronų tikėjimą. Didėjant liuteronų skaičiui, buvo statomi ir nauji maldos namai⁸⁴.

Tad drįsčiau spėti, kad šis Tauragės liuteronų mokyklos pavyzdys galėjo atitikti N. Novikovo rusiškų mokyklų Kauno gubernijoje viziją: gera rusiška mokykla gali tapti traukos centru ir „kitatikiams“ bei paskata jiems keisti konfesiją⁸⁵.

Po šių V. Kulino ir N. Novikovo atskaitų atsirado VŠA pasiūlymai, kaip reikėtų reformuoti evangelikų reformatų bei liuteronų parapines mokyklas: jos turinčios veikti pagal Laikinasias taisykles, taigi viskas, išskyrus tikybą, turi būti dėstoma rusiškai, tiesa, mokytojai išimties tvarka galėjo būti ne tik etniniai rusai (*природные русские*), bet ir turintys teisę dirbti šį darbą bei gerai mokantys rusų kalbą liuteronai⁸⁴. Naujojo vidaus reikalų ministro Timaševos iniciatyva, šiose mokyklose dar buvo leista mokyti ir vokiečių kalbos, tiesa, tik tiek, kiek jos „reikia maldų supratimui“, tuo pačiu numatant galimybę įdarbinti šio dalyko dėstymui atskirą mokytoją⁸⁷. Šie nurodymai buvo tuoj pat įgyvendinti, tai yra protestantų parapinės sujungtos su liaudies mokyklomis⁸⁸.

Tačiau VŠA dirbusiems rusifikatoriams net ir tokios protestantiškų parapinių mokyklų integracijos nepakako. Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkcijos taryba pasiūlė bent jau vėlesnėse klasėse įvesti protestantų tikybos dėstymą rusų kalba: pirmai-

⁸⁴ VŠA apygardos inspektoriaus N. Novikovo 1868 m. spalio 4 d. raštas VŠA globėjui, *LVI*A, f. 567, ap. 5, b. 386, l. 56–67.

⁸⁵ Juoba, kad yra N. Novikovo samprotavimų, liudijančių, kad raidžių keitimas lietuvių kalboje jam reiškė pirmą žingsnį ir platinant stačiatikybę Kauno gubernijoje: D. S t a l i ū n a s, *Lietuvių tapatumas...*, p. 108–109.

⁸⁶ VŠA parengto 1868 m. lapkričio 18 d. rašto švietimo ministru j uodraštis, *LVI*A, f. 567, ap. 5, b. 386, l. 126–131.

⁸⁷ Švietimo ministro 1869 m. vasario 1 d. raštas VŠA globėjui (jame atpasakota ir vidaus reikalų ministro nuomonė); VŠA globėjo 1869 m. vasario 20 d. rašto Šiaurės vakarų krašto gubernatoriams bei generalgubernatoriui juodraštis, ten pat, l. 134–138, 139–145; J. W. S l o c u m, *The Boundaries of National Identity: Religion, Language, and Nationality Politics in Late Imperial Russia*, A Dissertation Submitted to the Faculty of the Division of the Social Sciences in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Department of Political Science, The University of Chicago, Chicago, Illinois, 1993 (rankraštis), p. 110–113.

⁸⁸ Kauno gub. liaudies mokyklų direktoriaus 1869 m. gegužės 15 d. raštas VŠA globėjui, *LVI*A, f. 567, ap. 5, b. 386, l. 175.

siais metais vaikai turėjo būti mokomi tikybos „vietinėmis tarmėmis“, antrais metais – rusiškai, bet vis dar paaiškinant nežinomus žodžius ir tomis pat „tarmėmis“, o vėliau – jau tik rusiškai, taip pat pasiūlyta tikybos pamokų metu mokyti vaikus ir jų „vietinių tarmių tiek, kiek būtina suprasti religines knygas bei bažnytinių giesmių giedojimui“⁸⁹. Tačiau VŠA globėjo tarybos posėdyje, kuriame dalyvavo ir jau minėtieji V. Kulinas bei N. Novikovas, buvo pasiūlytas dar radikalesnis žingsnis, t. y. protestantų tikybos dėstymui pritaikyti 1866 m. Konstantino Kaufmano nurodymą dėl tikybos dėstymo katalikams, be to, vėl buvo pakartoti argumentai apie beprasmiškumą mokyti vietinių tarmių, kuriuos N. Novikovas jau buvo daug kartų išdėstęs įvairiomis progomis⁹⁰. Tačiau, kiek leidžia spręsti turima archyvinė medžiaga, nepaisant daugkartinių VŠA globėjo raštų, siųstų į Švietimo ministeriją, bent jau iki 1874 m. iš Peterburgo nebuvo gauta jokio atsakymo, tad tikyba protestantams buvo dėstoma arba vokiškai, arba „vietinėmis tarmėmis“, t. y. lietuviškai ar latviškai⁹¹.

* * *

Taigi, malšindama 1863–1864 m. sukilimą, vietinė Šiaurės vakarų krašto valdžia nusprendė, jog pradinio švietimo srityje pirmiausia lietuvius katalikus reikia „išvaduoti“ iš katalikų dvasininkų įtakos, o nuo 1864 m. vasaros, naujojo VŠA globėjo I. Kornilovo iniciatyva, pedagoginis darbas galėjo būti patikėtas tik stačiatikiams, pirmiausia – dvasinių seminarijų auklėtiniams, nors M. Muravjovas, atrodo, buvo linkęs toleruoti ir lietuvius šiose pareigose. Sprendimas skirti pedagogus, nemokančius lietuvių kalbos, pirmiausia sietinas su 1864 m. paskirtuoju VŠA inspektoriumi N. Novikovu.

N. Novikovas siekė, kad „kitatikių“ edukacija, neskaitant tikybos dalykų, atsidurtų tik rusų rankose. Septintojo dešimtmečio pabaigoje jis prisidėjo prie protestantų

⁸⁹ VŠA globėjo 1870 m. spalio 14 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, ten pat, f. 378, BS, 1870, b. 890, l. 1–2; trumpa informacija apie evangelikų-liuteronų bei reformatorių mokyklų atidavimą liaudies mokyklų direkcijų priežiūrai bei 1863 m. kovo 23 d. Laikinių taisyklių Šiaurės vakarų gubernijų liaudies mokykloms pritaikymą, ten pat, f. 567, ap. 5, b. 5913, l. 16–17.

⁹⁰ 1870 m. birželio 13 d. VŠA globėjo tarybos posėdžio protokolo kopija, ten pat, f. 378, BS, 1870, b. 890, l. 3–10. Kalbų vieta liaudies mokyklose buvo apibrėžta labai aiškiai: „Leidžiant [dirbti] svetimtaučių kalbų mokytojui, mokyklų taryba įleidžia į rusiškas liaudies mokyklas svetimtaučių kalbas (иноплеменные языки) kaip atskirus dalykus, tuo tarpu, kai į rusiškas mokyklas jos gali būti įleistos tik kaip laikinos mokymo kalbos, toleruojamos dėl būtinybės tam, kad su jų pagalba būtų mokoma rusų kalbos“: ten pat, l. 8.

⁹¹ Bylos „Dėl evangelikų tikybos dėstymo rusų kalba įvedimo VŠA mokyklose“, ten pat, f. 567, ap. 5, b. 2432; „Dėl evangelikų-liuteronų bei reformatų mokyklų pajungimo liaudies mokyklų direkcijų priežiūrai“, ten pat, b. 5913. Johnui Slocumui taip pat nepavyko išsiaiškinti, kokia buvo protestantų tikybos dėstymo valdiškose mokyklose praktika vėlesniais metais: J. W. S l o c u m, *The Boundaries of National Identity...*, p. 116.

parapinių mokyklų pavertimo vadinamosiomis liaudies mokyklomis bei siūlė į žydams skirtas valdiškas mokyklas nereliginių dalykų mokytojais taip pat skirti rusus. Net valdžios įsteigtos mokyklos (gimnazijos, mokytojų seminarijos, rabinų mokykla), šio VŠA inspektoriaus supratimu, negarantavo reikiamos būsimųjų pedagogų „rusifikacijos“. Pradinių mokyklų mokytojai turėjo tapti svarbiausiais valdžios vykdomos lingvistinės rusifikacijos įrankiais.

Tik I. Kornilovo atleidimas 1868 m. iš VŠA globėjo pareigų bei N. Novikovo perkėlimas į kitas pareigas, o svarbiausia – naujo generalgubernatoriaus A. Potapovo paskyrimas bei Peterburge priimtas sprendimas steigti mokytojų seminarijas visoje imperijoje sudarė galimybę suabejoti tokios didaktinės praktikos sėkme, ir galų gale 1872 m. įsteigtoje Panevėžio mokytojų seminarijoje nuo 1873 m. būsimus Kauno gubernijos liaudies mokyklų pedagogus pradėta mokyti ir lietuvių kalbos.

Palyginus šį eksperimentą su imperinės valdžios požiūriu į protestantų parapines mokyklas Šiaurės vakarų krašte, kuriose mokėsi taip pat ir lietuviai, matome, kad liuteronų ir evangelikų reformatų mokyklų sistemingas „rusinimas“ pradėtas vėliau, t. y. 1868 m., o tikybos dėstymas rusų kalba pradinėse mokyklose šių konfesijų atstovams, bent jau iki aštuntojo dešimtmečio vidurio, net ir nebuvo įvestas. Šis „vėlavimas“ sietinas su dalies tiek vietinės (M. Muravjovas), tiek centrinės (Valujevas) valdžios atstovų įsitikinimu, kad protestantai Šiaurės vakarų krašte buvo lojalūs ar bent jau gerokai lojalesni nei katalikai ir gali būti patikima valdžios atrama.

HOW RUSSIAN TEACHERS STUDIED LITHUANIAN IN THE MID-NINETEENTH CENTURY

Summary

D A R I U S T A L I Ū N A S

This article investigates what criteria guided the imperial authorities after the 1863 Uprising in selecting teachers for those schools, which Lithuanian children had to attend, and what qualifications these teachers had to acquire. In respect to the latter, the principal question is whether these teachers had to know Lithuanian.

In suppressing the 1863–1864 Uprising, the local Northwest Region (hereinafter the NWR) authorities decided that in the area of primary education it was first of all necessary to ‘liberate’ Catholic Lithuanians from the influence of the Catholic clergy. Thus, beginning in the summer of 1864, at the initiative of the new Vilnius Educational District Curator Ivan Kornilov, pedagogical work could be entrusted to only members of the Orthodox Church, primary those educated at seminaries, although Mikhail Murav’ev was apparently inclined to also tolerate Lithuanians in these positions. The decision to appoint teachers, who did not know Lithuanian, should primarily be connected with Nikolai Novikov, who was appointed Vilnius Educational District Inspector in 1864.

N. Novikov aspired to have the education of ‘people of other faiths’, excluding religious matters, fall into only Russian hands. In the late 1860s he began to convert the Protestant parish schools into so-called people’s schools and also proposed appointing Russians to teach non-religious subjects at the official schools intended for Jews. To this Vilnius Educational District inspector’s understanding, even the schools founded by the authorities (gymnasiums, teacher schools, and the rabbinical school) did not guarantee the necessary ‘Russification’ of future teachers. The primary school teachers were required to become the chief tools for the linguistic Russification being carried out by the authorities.

Only with the dismissal of I. Kornilov in 1868 from his position as Vilnius Educational District curator, the promotion of N. Novikov, and, most importantly, the appointment of Aleksandr Potapov as the new governor-general did an opportunity arise to doubt the success of such didactic practice and, beginning in 1873, the future teachers of the Kaunas Province folk schools were finally also taught Lithuanian at the Panevėžys Teachers’ School founded in 1872.

After comparing this experiment with the view held by the imperial authorities of the NWR Protestant parish schools, which Lithuanians also attended, we see that in the case of Lutherans and Evangelicals, the systematic ‘Russification’ of the schools began later, i.e. in 1868 while religious instruction in the primary schools for representatives of these faiths was not conducted in Russian until as late as the mid-1870s. This ‘lateness’ should be connected in part with the confidence of both the local (M. Murav’ev) and central (Minister of the Interior Pjotr Valujev) government representatives that the Protestants in the NWR were loyal or at least significantly more loyal than the Catholics and could be a reliable government supporters.

Gauta 2005 m. rugsėjo mėn.

Darius Stalūnas (g. 1970 m.). Humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XIX a. istorijos skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas. Tyrinėjimų kryptys – Rusijos politika Lietuvoje ir Baltarusijoje XIX a., nacionalizmo raida, istoriografija ir istorinė savimonė.

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius, LT-01108

El. paštas: staliunas@istorija.lt